

biz.de/Record 15. Pollard S. European Economic Integration 1815-1970 / Pollard S. – Lond: Thames and Hudson Ltd, 1974. – 149 p. 16. Rome Protocols (1934) / ed. C. Benedict. – Saarbr: Pron, 2012. 17. Hassiotis L. The Ideal of Balkan Unity from a European Perspective (1789 -1945) / L. Hassiotis // Balkanica Journal. – 2010. – 61. – 222 p.

УДК 340.15: 349.6

Т. В. БЕЗРУК

СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК ІНСТИТУТУ ЦАРСЬКИХ РЕЗИДЕНТІВ У ГЕТЬМАНЩИНІ (1709–1722 рр.)

Розглянуто основні етапи становлення та розвитку інституту царських резидентів при гетьмані. Розглянуто зміст тасмних імператорських указів, спрямованих на повну дискредитацію владних інституцій Гетьманщини, розпалювання конфліктів між гетьманом та козацькою старшиною й народними масами за посередництвом царських резидентів. Показано участь царських резидентів у корупційних схемах на вищому державному рівні.

Ключові слова: інститут царських резидентів, Козацько-гетьманська держава, Малоросійська колегія, Малоросійський приказ.

Безрук Т.В. Становление и развитие института царских резидентов в Гетьманщине (1709–1722 гг.)

Рассмотрены основные этапы становления и развития института царских резидентов при гетмане. Рассмотрено содержание секретных императорских указов, направленных на полную дискредитацию властных институций Гетманщины, разжигание конфликтов между гетманом и казацкой старшиной и народными массами при посредничестве царских резидентов. Показано участие царских резидентов в коррупционных схемах на высшем государственном уровне.

Ключевые слова: институт царских резидентов, Казацко-гетманская держава, Малороссийская колегия, Малороссийский приказ.

Bezruk Tetiana. The formation and development of the czar's residents institution in Hetmanate (1709–1722)

This paper describes the main stages of formation and development of the institution of the czar's residents near the hetman. The content of the secret imperial decrees aimed at the complete discrediting of public institutions in Hetmanate, fueling conflict between the hetman and Cossack leaders and the people through the czar's residents – was considered. The paper shows the participation of the czar's residents in corrupt schemes at the highest state level.

Key words: czar's residents institution, Cossack-Hetman state, Little Russian Collegium, Little Russian Department (Prizak).

Актуальність теми дослідження зумовлена декількома причинами. По-перше, інститут царських представників при гетьмані, наявність якого свідчить про активне втручання імперської влади у суспільне та політичне життя Гетьманщини, до цього часу не отримав належного висвітлення в

© БЕЗРУК Тетяна Василівна – аспірантка кафедри конституційного, адміністративного та міжнародного права Маріупольського державного університету

історико-правовій літературі. По-друге, дослідження статусу царських резидентів дозволяє з нових позицій підійти до оцінки політики Петра I стосовно України, за яким в дореволюційній, радянській та сучасній російській науковій літературі закріпився образ царя-реформатора. По-третє, вирішення питання про участь царських резидентів в управлінні Гетьманщиною робить суттєвий внесок у дослідження схеми інкорпорації Козацько-гетьманської держави у XVIII ст. Отже, об'єктивний розгляд діяльності царських резидентів при гетьмані та її нормативне забезпечення дозволить оспорити позицію сучасних російських дослідників, які воліють розглядати існування інституту царських резидентів як прояв державної міцї Російської імперії, ігноруючи при цьому питання про формування за його посередництвом системи колоніального панування російської держави на українських землях.

Аналіз публікацій засвідчив, що нині бракує праць, які б спеціально були присвячені дослідженню інституту царських резидентів при гетьмані. При цьому, дана тема фрагментарно розглядалася у працях Д. Н. Бантиш-Каменського, А. І. Рігельмана, Л. О. Окіншевича, М. Є. Слабченка, М. П. Василенка, І. М. Джиджори, В. М. Горобця, В. А. Смоля, В. С. Степанкова, О. І. Гуржія, І. Й. Бойка, А. І. Козаченка, М. В. Журавля та інших авторів. Найближче до вивчення цього питання, щоправда з історичних позицій, підійшли український – В. М. Горобець – та російський – Я. А. Лазарев – історики.

Метою роботи є виявлення особливостей становлення та розвитку інституту царських резидентів у Гетьманщині, обсягу їх владно-управлінських повноважень та основних напрямків діяльності.

Виклад матеріалів дослідження необхідно розпочати із загального розгляду соціально-політичної обстановки початку XVIII ст., а також системи владних інститутів Гетьманщини. Так, в означений історичний період державний устрій Гетьманщини теоретично залишався незмінним, продовжували діяти «традиційні» державні інституції – гетьман, Генеральна рада, Рада старшини, Генеральна військова канцелярія, Генеральний військовий суд, – статус яких визначався козацьким звичаєвим правом та жалуваними грамотами російських правителів.

Разом з тим, де-факто Генеральний уряд Гетьманщини був підзвітний спеціальному органу Російської держави – Малоросійському приказу, утвореному ще 1663 р. як окрема канцелярія у складі Посольського приказу. До основних функцій Малоросійського приказу належали: загальний контроль за діяльністю органів управління Гетьманщини, роз'яснення гетьманам політики царської влади, надання їм відповідних рекомендацій, збирання інформації щодо стану воєнних справ Гетьманської держави, а також відомостей про кандидатів на гетьманську булаву. При цьому російські представники, що перебували при гетьмані, виконували лише роль інформаторів царського уряду без права втручатися у державні справи Гетьманщини. Так, як зазначає І. Й. Бойко, разом з гетьманом у Батурині

майже завжди були присутні посланці від приказу «Малыя Россия» – дяк або піддячий, які виконували доручення приказу і привозили від гетьмана усі необхідні свідчення¹.

Крім того, на політичний курс Московського царства щодо Гетьманщини істотно вплинув прихід до влади Петра I з його імперськими амбіціями та бажанням розширити державні кордони Росії. Деспотичний характер правління російського самодержця, створення ним жорсткої військово-адміністративної вертикалі влади, переорієнтування економіки на воєнні потреби жодним чином не поєднувалися з демократичними засадами державного устрою Гетьманщини, зокрема з принципом виборності гетьмана, генеральної старшини та полковників. Зазначені обставини посилювали імперські амбіції та прагнення Петра інкорпорувати Гетьманщину до складу Російської держави.

Наслідком цього стала розробка планів з ліквідації української державності. Так, В. М. Горобець зазначає, що після смерті І. Мазепи чи після його усунення передбачалося провести ліквідацію українського козацтва, а людей – відселити на східні кордони імперії або застосувати терор для штучного зменшення чисельності населення Гетьманщини². На другому етапі імперська влада планувала колонізувати українські землі, щоб назавжди знищити, як зазначалося в царських документах, «вогнище ворохобників». Однак зовнішньополітична ситуація завадила імперській адміністрації реалізувати ці плани, оскільки імперія перебувала у стані затяжної війни зі Шведським королівством. У цих умовах найпершим заходом було перетворення козацького війська на регулярні підрозділи війська російського. Основним завданням цього заходу було позбавлення гетьманського уряду власного війська, щоб унеможливити воєнний опір росіянам. При цьому, нова українська армія мала формуватися за діючим в імперії принципом рекрутського набору та підпорядкування військових частин російським офіцерам. Іншим напрямком діяльності російської влади передбачалося провести зміни соціально-політичного устрою Гетьманщини та системи адміністративного управління. Так, замість полково-сотенного устрою планувалося ввести систему губернського управління на чолі з призначеними у Петербурзі губернаторами. Треба відзначити оперативність і системний підхід імперської влади в реалізації прийнятих нею рішень, оскільки 18 грудня 1707 р. імператор видав указ про утворення Київської губернії, яка охоплювала частину території гетьманської України. Цим указом київському губернатору підпорядковувались російські гарнізони, розташовані у містах Переяславі, Чернігові, Ніжині, а також у трьох фортецях на території Запорозької Січі: Новобогородицькій, Новосергієвській, у Каменному Затоні.

Поява системи губернського управління створювала на території Гетьманщини ситуацію двовладдя і викликала невдоволення гетьмана І. Мазепи. Тож російська влада вирішила відвернути увагу гетьмана шляхом сприяння в отриманні І. Мазепою від австрійського імператора дуже

високого для того часу титулу князя Священної Римської імперії. Однак гетьман добре розумів, що наступним кроком «російського друга», тобто Петра I, буде позбавлення його гетьманської булави. Зазначені обставини та поява шведських військ на території України зумовили перехід І. Мазепи восени 1708 р. на бік Карла XII.

Поразка шведів у битві під Полтавою відкрила російській владі нові можливості для втручання у державний устрій Гетьманщини. Як зазначає В. М. Горобець, вже в червні 1709 р. при новому гетьмані І. Скоропадському перебувала довірена особа царя – князь Василь Долгорукий³. За даними сучасного російського науковця Я. Лазарева, у даний час цю посаду обіймав стольник А. П. Измайлов⁴. Отже, перший крок у запровадженні інституту резидентів в Гетьманщині було зроблено влітку 1709 р. Про те, яке значення російська влада приділяла своєму представнику, красномовно свідчить титул, який зазначався в офіційних документах – «господин министр, князь В. В. Долгорукий». Згідно з тогочасною практикою, звання міністрів надавалося царським посланцям у країнах, які мали важливе значення у зовнішній політиці імперії. Досліджуючи взаємовідносини між гетьманом та царськими резидентами у цей період, М. С. Грушевський резюмував, що «гетьман нічого не міг робити без відома, власне без дозволу царських резидентів, і всі на Україні розуміли, що сила тепер не у гетьмані, а в цих резидентах, в царських міністрах і різних довірених людях»⁵.

Підтвердженням абсолютної безсилості гетьмана проти царського резидента є «резольюція» Петра I на прохальні статті І. Скоропадського від 17 липня 1709 р. У цьому зверненні гетьман просив імператора вирішити питання щодо самовільного розміщення російських можновладців та посланців у будинках, приналежних козакам, посилаючись на їхні права, підтверджені царськими привілеями⁶. З цього документу випливає, що раніше гетьман звертався до резидента з таки питанням, але не отримав належної відповіді.

Першим етапом в упорядкуванні діяльності та регламентації статусу царського резидента стало видання 18 липня 1709 р. імператорського указу у вигляді спеціальної інструкції. До повноважень резидента, згідно з указом, належали: 1) контроль за зовнішньополітичною діяльністю гетьмана; 2) нейтралізація прибічників І. Мазепи; 3) нагляд за призначенням на старшинські уряди з метою недопущення цих дій без згоди імператора; 4) контроль за переміщеннями запорожців на кордонах Гетьманщини; 5) контроль за збиранням до російської скарбниці особливого податку з населення м. Полтави, яке підтримало Мазепу (так званих мазепинців); 6) складення реєстру маєтностей, приналежних українській старшині, яка перейшла на бік Карла XII. При цьому гетьманові заборонялося самостійно вирішувати долю цих маєтностей без відповідного указу імператора, а також призначити на полкові та сотенні уряди осіб, що не мали підданства російського царя, у тому числі поляків.

Таким чином, виданням цієї інструкції російсько-імперська влада забезпечувала собі повний контроль за зовнішньою та внутрішньою полі-

тикою Гетьманщини за посередництвом своїх представників. Проте однією інструкцією влада не обмежилась, і на додаток до неї були ще два укази або «пункты секретные». Перший з них – таємна інструкція від 27 липня 1709 р., затверджена Петром I у Києві, – надавала резидентові при гетьмані право використовувати в окремих випадках два піхотні полки, розташовані в гетьманській столиці – Батурині, а також інші російські військові частини, розквартировані в Україні. Наявність значної військової підтримки у резидента та водночас мала чисельність козацького війська (адже козаки відряджалися на службу до віддалених куточків імперії), дозволяли у будь-який момент усунути від влади гетьмана та вчинити державний переворот. Іншим указом 1708 р. перед російським резидентом ставилося завдання поширювати інформацію про збереження імперською владою козацьких прав та вольностей. Російським військам, розквартированим на Україні, віддавалася команда м'яко поводитись з місцевим населенням та не чинити їм кривд. Як доказ щирого ставлення російської влади до українського населення, були ліквідовані податки у вигляді оренди на шинки та ще деякі обтяжливі статті оподаткування.

Окремим пунктом таємної інструкції 1708 р. перед резидентом ставилося завдання виявляти тих представників старшини та козацтва, які підтримують дії імперського уряду. У подальшому цих осіб планувалося призначати на полкові та сотенні уряди. Так, на користь активного втручання царських резидентів у внутрішні питання Гетьманщини свідчила практика призначення ними на полковницькі й сотенні посади. Правове закріплення таких призначень проводилося шляхом видання відповідного царського указу на підставі подань, підготовлених царським резидентом. З метою ослаблення гетьманської влади, як звичайно, на ці посади рекомендувалися росіяни, а також представники з числа волохів і сербів, що перебували на російській службі.

Другим етапом у розвитку повноважень царських резидентів стало видання таємної інструкції від 13 вересня 1710 р., підготовленої канцлером, графом Г. Головкиним. Один з пунктів цього акту передбачав послаблення гетьманської влади. Для цього на резидента покладався обов'язок складати перелік осіб, що скаржаться на дії гетьмана і козацької старшини, після чого їх таємно опитувати. За наявності особливо важливої інформації резидент мав направляти таких людей до воєвод у найближчі російські прикордонні міста.

Наступним етапом становлення інституту царських резидентів було проведення заходів, зафіксованих у нових таємних пунктах від 18 липня 1718 р., спрямованих тодішньому імперському резиденту, стольнику Ф. Протасьєву. У цьому документі резиденту дозволялося проводити за допомогою російських військ розшук на території Гетьманщини осіб, на яких скаржилися імператорові. Таким чином, повністю ігнорувалася державний суверенітет Гетьманщини, у тому числі право самостійно проводити слідчі дії. На додаток до цього, царському резидентові ставилося зав-

дання вносити розлад у відносини між козацькою старшиною і народом. Пропонувалось поширювати чутки про «доброго царя» і нібито необізнаність царської адміністрації про утиски з боку козацької старшини і полковників.

Варто зазначити, що поява російського владного центру у Гетьманщині у вигляді інституту резидентів з широкими владними повноваженнями критично сприймалась українським населенням. Цю обставину добре розуміли в Петербурзі, тому напередодні війни з Туреччиною повноваження і напрямки діяльності царського резидента докорінно змінилися. Так, 1710 р. імператор відкликав з Гетьманщини резидента А. Ізмайлова за підписання ним разом з гетьманом т. з. напучувальної грамоти до запорожців, які перебували на території Кримського ханства. Мова йшла про повернення січовиків, що залишили українські землі разом з гетьманом І. Мазепою, яких царський уряд бажав би використати в майбутній війні проти Оттоманської Порти. У цих умовах імперський уряд вирішив продемонструвати самостійність гетьмана, і резиденту було поставлено в провину перевищення своїх повноважень. Наступним резидентом при гетьмані став стольник Ф. Протасєв, який упродовж дванадцяти років обіймав дану посаду. У цей історичний період (1710–1722 рр.) царський резидент чітко виконував розпорядження російського уряду і проводив імперську політику щодо обмеження автономії Гетьманщини. При цьому стольник Ф. Протасєв свідомо порушував повноваження гетьманської влади, розпалював конфлікт між гетьманом та козацькою старшиною. Така діяльність царських резидентів суттєво підірвала авторитет владних інституцій Гетьманщини і полегшувала російській владі проведення реформи системи управління 1722–1727 рр. шляхом створення Малоросійської колегії.

Система управління, що запроваджена імперською владою у Гетьманщині, сприяла зловживанням й особистому збагаченню чиновників. Про це свідчить участь царських резидентів, кажучи сучасною мовою, у корупційних схемах вищих посадовців імперії. Так, за даними Я. Лазарева, царський резидент звертався з проханням до гетьмана з листом від 25 травня 1711 р. про пожалування канцлеру Г. І. Головкіну земельних маєтностей⁷. Вчений наводить інформацію про корупційну схему, яка полягала в тому, що царський резидент збирав доходи канцлера з його українських маєтностей та передав їх через свою дружину канцлеру разом з прибутково-видатковими книгами.

Іншим прикладом корупційних дій російських резидентів була їхня участь у переданні російським чиновникам землеволодінь «мазепинців», що на них російська влада наклала арешт. Так, царський резидент передавав гетьману прохання підканцлера П. П. Шафірова про пожалування йому сіл з цього фонду. За даними І. Джиджори, вищі російські посадовці, у тому числі князь О. Меншиков, за посередництва царських резидентів брали активну участь у торгівлі на території Гетьманщини та поза її межами⁸. Щоб підвищити свої статки, вони вдавалися до примусової купівлі деяких товарів, а іноді насильницьким шляхом відбирали їх у людей.

Нерівний розподіл сфери впливу у державі між царськими резидентами та гетьманським урядом проявлявся також у судовій сфері. Так, стольник Протасєв на підставі спеціальних указів, що їх видавали імператор, сенатор або канцлер, мав право проводити слідство та допити у справах щодо мазепинців у випадку порушення імперських законів і наявності контактів із запорожцями.

Підбиваючи підсумки дослідження, варто зазначити, що динаміка становлення і розвитку інституту царських резидентів у Гетьманщині передбачала їх еволюцію від представників імперської влади при гетьмані з виключною функцією інформування цієї влади до очільників Гетьманщини з широким колом повноважень, у тому числі з правом використання російських військ, відсторонення гетьмана від влади, участі у проведенні слідства та прийнятті судових рішень. Зрештою розширення владно-управлінських повноважень царських резидентів у Гетьманщині привело до трансформації цього інституту в окремий орган – Першу мало-російську колегію. Тож досліджуваний інститут слугував важливим засобом здійснення інкорпораційної політики російської влади щодо Козацько-гетьманської держави.

Неважаючи на доволі жорстку боротьбу з хабарництвом та незаконним збагаченням урядовців за часів Петра, царські резиденти виступали посередниками останніх у справі привласнення ними майна «мазепинців» і доходів з маєтностей українського населення.

Крім того, варто вказати на наявність аналогії в історико-правових явищах у XVIII і XXI ст.ст. Методи, що їх застосовувала російсько-імперська влада у проведенні політики ліквідації Гетьманщини і ті, що застосовує Російська Федерація сьогодні, є типовими. Це розхитування та послаблення державної влади, внесення розбрату серед населення, пряме втручання у внутрішні справи, інформаційна війна з метою дискредитації діючої влади. Таким чином, гіркий історичний досвід взаємин між двома державами має стати предметом осмислення для представників нинішньої політичної еліти, аби уникнути тих помилок, які наприкінці XVIII ст. призвели до ліквідації української державності.

1. *Бойко І. Й.* Держава і право Гетьманщини: навч. посіб. для студентів вищих та середніх спец. юрид. навч. закладів і факультетів / Бойко І.Й. – Львів: Світ, 2000. – С. 13.
2. *Горобець В. М.* Приєднання Гетьманщини: Україна в роки реформ Петра I / Горобець В. М. – К., 1998. – С. 57-58.
3. Там само. – С. 60.
4. *Лазарев Я. А.* «Великороссийская» администрация на Гетманской Украине в 1700-1727 гг.: эволюция институтов и их статуса: дис. ... к. и. н. / Лазарев Я.А. – Екатеринбург, 2012. – С. 157.
5. *Грушевский М. С.* Иллюстрированная история Украины / Грушевский М.С. – М.: Сварог и К, 2001. – С. 338.
6. *Высочайшая* Резолюция – на просительных статьи Гетмана Скоропадского от 17 июля 1709 г. // ПСЗРИ. – Т. IV. – № 2235. – С. 457.
7. *Лазарев Я. А.* Цит. работа. – С. 165.
8. *Джиджора І. М.* Україна в першій половині XVIII віку. Розвідки і замітки / Джиджора І.М. / з передм. акад. М. Грушевського. – К., 1930. – С. 8.